

PÁSZTOR EMIL

Egy világhírű anatómus értekezése a koponyáról, az 1870-es évekből, szép magyar nyelven

A szakkifejezések fontos részét képezik a nemzeti nyelvnek. A biológia és az orvostudomány folyamatos fejlődése, a kutatás és a technika haladása szükségessé teszi, hogy szaknyelveinkben is megtaláljuk a legszebb, legkifejezőbb magyar, illetve magyaros megnevezéseket. Egyetértek Donáth Tibor professzorral, aki a Magyar Orvosi Nyelv 2003/2 számában a következőket írja: „Világos, hogy a szaknyelvművelést a megfelelő szakterületek szak képviselőinek kell végezni, olyanoknak, akiknek a szakmai tudásuk mellett egyúttal nyelvészeti, etimológiai, szemantikai affinitásuk, netán képzettségük van.” Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy egy-egy szép magyarnyelvű szakközlemény, a nyelvújítás tudatos igénye nélkül is, hozzájárul nyelvi értékeinkhez.

Lenhossék József

A képek forrása: Dr. Jantsits Gabriella MAGYAR ORVOSOK ARCKÉPEI, Medicina, 1990

Már a XVII. század végén és a XVIII. században megjelentek az első nemzeti nyelvű (angol, francia, német) orvosi, anatómiai szakkönyvek. 1772-ben Rácz Sámuel (1744–1806) írta meg az első magyar orvosi tankönyvet. A magyar orvosi és anatómiai szaknyelv kialakulásának történetét néhány fontos, az utóbbi években megjelent tanulmány részletesen ismerteti: Donáth Tibor (2003), Keszler Borbála és ifj. Kaán Miklós (2004), Karaszszon Dénes (megjelenés alatt).

A Magyar Tudományos Akadémia a nemzeti nyelv ápolása mellett kezdettől fogva támogatta és kiadványaival segítette a tudományágak magyar nyelvű művelését. Erről számolt be Lenhossék Mihály (1863–1937, Lenhossék József fia) egyik tanulmányában, *A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a magyar anatómiai irodalomban* (MTA kiadása, Budapest, 1926), Marek József pedig az egész orvostudomány és az MTA viszonyát vizsgálta *A Magyar Tudományos Akadémia és az orvostudományok fejlődése az utolsó száz év alatt* (MTA kiadása, Budapest, 1926). Akadémiánk ma is élére állott az anyanyelvünk javítását és fejlesztését szolgáló újabb követelményeknek, amikor 2004-ben létrehozta az „Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottság”-ot.

A koponyával kapcsolatos irodalmi munkálkodásom során Lenhossék József (1818–1888) több tanulmányát olvastam: 1. Az emberi koponyaisme. *Cranioscopia* (1875); 2. Deák Ferenc koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések (1876); 3. A mesterségesen eltorzított koponyákról (1878); 4. A Szeged-Öthalmi ásatásokról (1882); 5. Progén koponyák (1885).

Lenhossék József 1859-től haláláig a pesti (ill. bp.-i) egyetemen a leíró és tájbonctan nyilvános rendes tanára, 1878–79-ben az egyetem rektora volt. 1864-ben az MTA levelező, 1873-ban rendes tagjául választották. Tudomá-

Bugát Pál

(Simmelweis Orvostörténeti Múzeum)

Rác Sámuel

nyos érdeklődése főleg a központi idegrendszer és a vese finomabb szerkezetének, valamint a kismedencei szervek érend-szerének kutatására irányult. A tudományos embertannak, az antropológiának a hazai úttörője volt, annak egy fontos ágát, a kraniológiát (koponyatant) művelte és ezen kutatásai nagy nemzetközi elismerést szereztek számára. Az anatómia egyetemi oktatásának fejlesztésére az emberi szervek muzeális gyűjtését kezdte el intézetében, és nemzetközi érdeklődést kiváltó korróziós készítményeket¹ készített.

Lenhossék József őszintén elkötelezte magát a magyar nyelven történő egyetemi oktatás mellett.

Az említett Lenhossék-tanulmányok időbelileg már kb. fél évszázaddal a nyelvújítás² legjelentősebb évtizedei után születtek és így Lenhossék sikeresen használhatta a Rác Sámuel (1744–1806)³ és Bugát Pál (1793–1865)⁴ által megújított szaknyelvet. Ugyanakkor Mihálkovicz Géza (1844–1899)⁵ – akit a magyar anatómiai szaknyelv igazi megteremtőjének tartanak – munkássága későbbre esik, Lenhossék ezt a megújított szaknyelvet még nem alkalmazhatta.

A Lenhossék-tanulmányok értékes tartalmukon túl nyelvi

szépségükkel is megragadtak. A tanulmányok nyelve egészében nagyon is élvezhető, a maitól való eltérések száma nem olyan nagy, hogy az az olvasást vagy a megértést megnehezítené. Sőt, többször áll meg az ember olvasás közben, hogy ez milyen szép megfogalmazás vagy szóhasználat. A tanulmányokból főleg az orvosi, anatómiai szaknyelvre vonatkozó érdekességeket, a mai nyelvünkől való eltéréseket mint nyelvtörténeti dokumentumokat szeretném röviden ismertetni. Bősze Péter professzor úr bízott ezek megírására.

Észrevételeim a mondat szerkesztést és a helyesírást illetően.

A tanulmányokban gyakran találkozunk a szenvedő és a műveltető mondat szerkesztéssel, pl.: „... ez alatt következett egy sárga agyagréteg, melyben tűzhelyeknek egész telepe **találtatott**.”, „Ezen elősorolt mesterséges macrocephal koponyák Retzius A. és Fitzinger J. L. által **letrattak, lerajzoltattak** és főszenyomatokban az egész világra **szétküldettek**”, „Ez szalagmérle segélyével **vétetik** a homlokori varránytól a nyakszirtpikkely végéig.”, „Virchow R. arcuszöge két vonal által **képezetik**.”, „A mellső (koponyaárok) **képezetik** oldalt a homlokcsont vizirányos részének koponyaútri felületei és az iksont kis szárnyai által.”, „... egymással több koponya **összehasonlíttatik**.”

Gyakran fordul elő a gerundiumos szerkezet is, pl.: „... a később **tárgyalandó** arcuszögre vonatkoznak ...”, „... e mellett jól **megjegyzendő**, ...”, „... ezen alak ... nemcsak **elősorolandó**, de főjellegeire nézve is **megmagyarázandó**.”

A magyar szavakban a „c” helyett mindég „cz” található: boncztan, arcz, arczél, arczczal, medencze, gerinczczsatorna, czomb, porcz, mércze, karperecz, czélszerű, daczára vlmnek, czim, daczoló, franczia, főherczeg, harczos, bonczár (boncoló orvos), czéloz, megczáfol. A latin vagy latinos írású szavakban a „c” betű mellett soha nincs „z”, de ez a „c” többségben „k” hangnak ejtendő, csak néha c-nek: craniologia, vivisectio, nucleus, cultura, mathematicus, capucinus, microcephalia.

Nem tudtam megtalálni a pontos nyitját az „y” és az „i” használatbéli szabályának, de inkább az idegen (főleg latin) szavakban láttam több „y”-t: byzanti stylű (bizánci stílusú), scytha (szkíta), psychicus, paralysis.

Összegyűjtöttem azokat a szakmai szavakat és kifejezéseket, melyeket, úgy gondolom, ma már nem vagy csak lényeges változtatással használunk (a szavak mellett zárójelben a szó mai jelentését tüntetem fel): *agyacs* (kisagy), *dagály* (elődomborodás), *dudorzat* (dudor), *eszélyes* (okos), *hallszerv* (hallószerv), *horthok* (hátsó ornyílás), *kemény agykér* (kemény agyburok), *központkereső vezető* (érező idegrostok), *központfutó vezető* (mozgató idegrostok), *méhélet* (intrauterin, azaz méhen belüli élet), *poszfog* (kisörlő), *szemöldív* (szemöldökív), *varrány* (varrat, a koponya-csontok összeköttetése).

Ma már nem használt vagy nagyon megváltozott köznapi szavak: *arczban* (szemben, irány megjelölésére), *arczélben* (profilban), *búvárlat* (búvárkodás), *csalékony* (megtévesztő), *egyáltalában való* (teljesen elfogadható), *egyenközű* (párhuzamos),

Mihálkovits Géza

előszegvényi rendszer (abszcissza, azaz a vízszintes koordinátatengely), *érdekkel bír* (jelentősége van), *függőlegesen* (függőlegesen), *harántos* (harántirányú), *hozzákoczkodó* (hozzá érintkező), *időtanszerűleg* (időrendben), *jellegezési mód* (jellemzési mód), *kinyomat* (megnyilvánulás), *közülés* (közgyűlés), *majd ugyanaz* (majdnem ugyanaz), *netaláni* (esetleges), *okadatoltnak találtam* (indokoltan találtam), *oldalagos* (oldalirányú), *szegvény rendszer* (koordinátarendszer), *szalagmérle* (mérőszalag), *szirony* (patina), *vízirányos* (vízszintes), *talóka* (buta).

Kis változással, szó- vagy szótagrövidítéssel, illetve -hosszabbítással változó szavak: *agykocsán* (agykocsány), *csalhatlan* (csalhatatlan), *egyidejűleges* (egyidejű), *feledhetlen* (feledhetetlen), *hozzáférhetlen* (hozzáférhetetlen), *ilyenekül tekinteni* (ilyenek tekinteni), *koponyaisme* (koponyáról szóló ismeret), *környi* (környéki), *közbeiktatás* (közbeiktatás), *közepetti* (középső), *külsértés* (sérülés), *nagy mérvben* (nagy mértékben), *metszfog* (metszőfog), *parabol* (parabola), *sülyed* (sülyyed), *sűrűdés* (sűrűsödés), *távola* (távolsága), *végthatás* (végső hatás), *zig-zugos* (zegzugos).

Hosszabb kifejezések: *egyáltalában való X.Y. azon állítása* (teljesen elfogadható X. Y. azon állítása), *a fejhányad mekkoraságára befolyással bír* (hogyan mekkora a fejhányad), *igen sok kivételt szenved* (igen sok kivétellel kell számolni), *mind kedvezőbbé válandanak* (mind kedvezőbbé válnak), *a rajzoló elnézése mi-*

att (a rajzoló tévedése miatt), *valamivé bélyegződik* (valamivé nyilvánítják), *az elősorolt méréseken kívül* (az ismertetett méréseken kívül), *magas homlokot külölt* (magas homlokot mutat), *nem akadtam szabályzatra* (nem találtam szabályszerű eltérést), *temetők felhányása* (temető feltárása).

Az udvarias kifejezéseket Lenhossék szinte már túlzásba viszi: „... a muzeum érdeműs igazgatója Pulszky Ferencz ur a legnagyobb előzékenységgel sziveskedett rendelkezésemre bocsájtani”, „a szíves olvasó kiszámítására (megítélésére) bízom.”

Érdekes nyelvi szempontból összehasonlítani Lenhossék öt tanulmánya közül az elsőt (167 oldal) és az ötödiket (68 oldal), amelyeket 10 év különbséggel lényegében ugyanazon témakörben írt. Az olvasó semmi lényeges különbséget nem talál a tanulmányok nyelvezetében, az írásmódban. Mégis, az utóbbi tanulmányt sokkal könnyebb olvasni. Egyszerűbbnek és érthetőbbnek látszik az írásmű, talán kevesebb a szenvedő igealak, a mondat szerkesztés „magyarosabb”, tehát még viszonylag rövid idő alatt is látunk bizonyos fokú nyelvi fejlődést a tanulmányokban.

Bár az orvostörténészek nem sorolják Lenhossék Józsefet a jelentősebb orvosi nyelvújítók közé, mégis, Lenhossék tudományos irodalmi munkásságát nyelvünk fejlesztése szempontjából is figyelemre méltónak tartom.

Irodalom

Donáth Tibor: Hogyan is állunk a magyar anatómiai nyelvvel? Magyar Orvosi Nyelv, 2003, 2: 31–34.

Karasszon Dénes: Az MTA és a természet- és orvostudományi nyelvújítás. In : Az MTA Orvosi Tudományok Osztálya története. 2005 (megjelenés alatt).

Keszler Borbála, ifj. Kaán Miklós: Adalékok a magyar anatómiai szaknyelv kialakulásához. Magyar Orvosi Nyelv, 2004, 1: 16–19.

Jegyzetek

1. A korróziós készítmények úgy készültek, hogy viaszmasztixot és egyéb anyagokat tartalmazó, melegen folyékony, de lehűlve keményre száradó keveréket fecskendeztek be valamely lument (üreget) magába foglaló struktúrába, szerkezetbe, szervbe (pl. érbe, vesekehelybe stb.). Az anyag megmerevedése után tömény sósavval az anyagot macerálták (kiáztatva széttronsolták), amivel a kitöltött üreg szoborszerű háromdimenziós formáját kapták meg.

2. A bécsi testőrírók közül Bessenyei György (1742–1811) igen határozottan szögezte le álláspontját a következőkben: „... egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcsességet, valaméddig a tudományokat a maga anyanyelvébe be nem oltotta.” (Magyarság, 1778). Bessenyei mellett a Báróczi Sándornál (1735–1809) és Barcsay Ábrahámnál (1742–1806) még ösztönösen elindított nyelvújítási folyamatban Kazinczy Ferenc (1759–1831) már céltudatosan vállalta a főszerepet. A Martinovics-féle összeesküvés miatti börtönfogságából 1801-ben visszatérve Bányácskára (a későbbi Széphalomra) az azt követő három évtizedben Kazinczy képes volt a korabeli irodalmat és a nyelvtudo-

mányt, írókat, költőket, történészeket a nyelv megújítására, gazdagítására mozgósítani. Ezrekre tehető leveleinek száma, amelyek barátaihoz és mindazokhoz íródtak, akik a nemes cél érdekében képesek voltak aktívan közreműködni.

3. Rác Sámuelnek a szakmai nyelvújítás szempontjából is alapvető műve 1772-ben jelent meg: *Az emberi élet általános ismeretét tanító könyv*. Ma őt tartjuk az „elsőnek”, aki bátor volt magyarul előadni az egyetemen, amiért még száz év múlva is büntetés járt.

4. Bugát Pálnak a magyar orvosi szaknyelvet megteremtő munkássága időben egybeesett Kazinczy legaktívabb működésének idejével. Bugát nyelvészeti szempontból jelentős első munkája a német A. F. Hempel könyvének fordítása volt, tíz évvel a mű megjelenése után: *Az egészsé-*

ges emberi test boncztan-tudományának alapvonatai (2 kötet, Pest, 1828) és a könyvhöz írt 70 oldalas függeléke, amely a magyar anatómiai nevezéktan eredetét jelenti. Bugát későbbi fontos tanulmányai: *Magyar–deák, deák–magyar orvosi szókönyv*. (Toldy Ferencsel közösen, Pest, 1833), valamint a *Természettudományi szóhalmaz* (Buda, 1843), amely mintegy 40 000 magyar szakkifejezést ismertet.

5. Mihalkovics nyelvújító munkássága főleg tankönyveiben valósult meg. Híressé vált Carl Krause könyvének (*A leíró emberbonctan kézikönyve*) 1881-évi Mihalkovics-féle fordítása, majd az általa megszületett *A leíró emberbonctan és tájbonctan tankönyve* (Budapest, 1888) és *Az ember anatómiája és szövettana* (Budapest, 1898) című munkák.